



Pomiędzy etyką zawodową służb mundurowych a „psychologią zła”. Wyzwania edukacji etycznej na tle psychospołecznych kontekstów etycznego ryzyka

Between the professional ethics of the armed services
and the „psychology of evil”. Challenges of ethics education against
the background of psychosocial contexts of ethical risk

Astrid Męczkowska-Christiansen

ORCID: 0000-0002-4966-7856

e-mail: a.meczowska-christiansen@amw.gdynia.pl

Akademia Marynarki Wojennej

Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych

The article undertakes an analysis of ethical risk factors, understood as contexts for the emergence of unethical behavior, attitudes and modes of conduct among representatives of the uniformed services. Identification of the mentioned factors, made on the basis of meta-analysis of empirical studies and other data sourcing from research and analysis of conducted by various authors, brought an attempt to answer the question somewhat provocatively posed by the researcher of the problem of situational character transformations on the ground of social psychology - Philip Zimbardo, which reads, „Why do good people do evil”? In this context, the task was undertaken to implement certain research problems falling within the field of Zimbardo’s „psychology of evil” into the area of interdisciplinary-oriented research on military ethics. The analyses carried out served as a basis for the formulation of general conclusions and recommendations in the field of ethical training of representatives of the uniformed services.

Key words: ethics education, military ethics, ethical risk, psychosocial determinants of ethical risk

Kodeksy etyczne znane są ludzkości od czasów starożytnych. Opierają się na nich zarówno tradycje religijne jak i kultury laickie, w tym instytucje demokratycznych społeczeństw. Zawierają ogólne zobowiązania i przestrogi, a także obejmują normatywnie formułowane idee doskonałości, czyli tego, do czego ludzie i instytucje powinny dążyć. Idee te są artykułowane w postaci społecznych bądź instytucjonalnych ideałów oraz osobistych cnót. Już to Perykles w V wieku p.n.e. uczynił ateński kodeks i towarzyszącą mu ideę człowieczeństwa podstawą polityki i kultury; stał się on także fundamentem dla etosu wojownika (w kulturze ateńskiej prawo stanowione i kodeksy moralne były ze sobą nieodłącznie związane) (Kiosi, 2020, ss. 48-73). Z kolei pierwsze kodyfikacje etyczne wprowadzone w policji stały się odpowiedzią na problemy i nadużycia, które pojawiały się od samego początku wprowadzania oficjalnych służb państwowych w XVII-wiecznej Francji (początkowo w roli detektywów zatrudniano tam złodziei, wierząc w zasadę, że jedynie złodziej jest w stanie przechytryć złodzieja) (Sherman, 1974).

Obecnie mamy do czynienia z powszechnością regulacji etycznych w służbach mundurowych. Kluczowe miejsce zajmują w nich imperatywy poszanowania życia i godności ludzkiej, a także idea służby publicznej, stanowiące punkt wyjścia dla formułowania innych zasad lub zakazów moralnych. Niemniej, pomimo obecności skodyfikowanych zasad etyki służb mundurowych, ich upowszechnienia oraz edukacji w tym zakresie, nieustannie uobecniają się wśród ich przedstawicieli takie zachowania lub sposoby postępowania, które dają świadectwo pogwałcenia reguł i zasad moralnych. Aktualnie stanowią one ważny obiekt zainteresowania interdyscyplinarnie zorientowanych analiz naukowych, angażujących badaczy z obszarów psychologii, nauk o bezpieczeństwie, studiów kulturowych i edukacyjnych, nauk prawnych, nauk medycznych, i in. W szczególności zainteresowanie to zrodziło się na kanwie dostrzeżenia ogromnego problemu związanego z naruszaniem prawa konfliktów zbrojnych lub popełnianiem innych form uchybień etycznych przez żołnierzy wielu państw uczestniczących w wojnach w Iraku i Afganistanie po 11 września 2001 roku. Wśród tego typu działań lub nagannych moralnie postaw uobecniły się m.in. lekceważenie wartości ludzkiego życia, poniżanie i dehumanizacja, dyskryminacja, stosowanie tortur, i in. Podobnie – prowadząc analizy dotyczące bezprawnych działań policji w różnych państwach demokratycznych – zwraca się uwagę na kwestie korupcji, nadużyć w zakresie stosowania środków bezpośredniego przymusu, nadużywania władzy, postaw lub zachowań dyskryminujących (nierzadko o podłożu rasistowskim), i in.

Ujawnianie drastycznych procedurów – czy to w postaci wyroków sądowych, czy

nagłaśnianie ich przez media, a także czynienie ich przedmiotem analiz eksperckich lub naukowych – przyczyniło się nie tylko do wzrostu zainteresowania badaczy tą problematyką, ale także doprowadziło do swoistego dysonansu poznawczego, gdyż przekonał się, że w wypadku szokujących procederów, do których zaliczyć można m.in. stosowanie tortur wobec jeńców wojennych, poważnych nadużyć środków bezpośredniego przymusu, itd., nie chodzi (już) o kulturowo obce nam systemy, w których ludzkiemu życiu i godności nie przypisuje się wartości takich jak w ugruntowanych demokracjach, lecz – przeciwnie – mają one miejsce w systemach politycznych obejmujących konstytucyjne gwarancje uznawania praw człowieka, gdzie działalność służb mundurowych obudowana jest kodeksami etycznymi i ścisłymi regulacjami prawnymi (Zob. Rejali, 2009; Bigo, Tsoukala, 2008). W tym kontekście wielokrotnie pojawia się pytanie o to, dlaczego tego typu delikty mają miejsce, pomimo kodyfikacji zasad etycznych, a także realizowanych w formacjach mundurowych szkoleń w zakresie etyki zawodowej. W znaczącym stopniu pytanie to nawiązuje do pojęcia ryzyka etycznego, które – w odniesieniu do analiz prowadzonych w obszarze wojskowości – definiuje się jako prawdopodobieństwo działania personelu w sposób niezgodny z przyjętymi wartościami, zaś wśród czynników jego ryzyka wymienia się czynniki sytuacyjne, organizacyjne i indywidualne (Messervey, Lavergne 2016; Bradley, Tymchuk, 2016).

Dokonując prób odpowiedzi na sygnalizowane pytanie, możemy przyjmować rozmaite perspektywy: filozoficzno-etyczną, religijno-teologiczną, prawną, psychologiczną, socjologiczną, antropologiczną, a nawet biologiczną, pedagogiczną czy też związaną z zarządzaniem organizacją. Możemy także perspektywy te integrować w próbach uzyskiwania holistycznego wglądu w zaistniałe problemy zarazem kierując uwagę na ich różnorodne uwarunkowania, takie jak: czynniki indywidualne, uwarunkowania strukturalne, determinanty socjalizacyjne czy kontekst edukacyjny. Do listy tej warto dodać tzw. czynniki sytuacyjne nie tylko wyzwalające określone typy zachowań, lecz prowadzące do sytuacyjnych przemian charakteru (Zimbardo 2009) – czynniki te wydają się leżeć „na przecięciu” wcześniej wspomnianych obszarów. W dalszej części artykułu skoncentruję się wokół wyróżnionych uprzednio grupach czynników jako kontekstualizujących (w świetle analiz różnych autorów) zachowania, działania i postawy nieetyczne występujące wśród przedstawicieli służb mundurowych, następnie zaś przejdę do rozwinięć dotyczących edukacji w zakresie etyki zawodowej.

Cechy indywidualne jako kontekst dla analiz zachowań i postaw nieetycznych

Wśród sposobów analizy kontekstów zachowań nieetycznych związanych z indywidualnymi charakterystykami rysu osób popełniających delikty dostrzec można różnorodne podejścia, których próba klasyfikacji skłania ku wyróżnieniu perspektyw: religijno-filozoficznej, psychologicznej, neurobiologicznej i medycznej/klinicznej.

W obszarze pierwszej z wyróżnionych uwagę koncentruje się wokół etycznej niedoskonałości istoty ludzkiej – niedoskonałości rozumianej w perspektywie normatywnie zorientowanej etyki filozoficznej lub religii. Etyczna niedoskonałość człowieka, określana mianem niedojrzałości moralnej bądź rozumiana w kategoriach jej deficytu, stanowi z kolei przedmiot analiz psychologicznych. Tożsamość moralna (Aquino, Reed, 2002) jest uznawana za jeden z wymiarów różnic indywidualnych i odnosi się do przywiązania do celów i wartości moralnych, łącząc się z koncepcją siebie (koncepcją Ja) oraz kwestią samoakceptacji. Badania nad znaczeniem tożsamości moralnej dla ryzyka zachowań nieetycznych prowadzone w obszarze wojskowości koncentrują się głównie na związku pomiędzy przywództwem (przede wszystkim w jego wymiarze etycznym), postępowaniem a tożsamością moralną, wykazując istotne znaczenie deficytów tożsamości moralnej dla ryzyka zachowań nieetycznych (O’Keefe, Peach, Messervey, 2019; Olsen, Eid, Johnsen, 2006).

Przedmiotem badań nad determinantami etycznych zachowań i postaw przedstawicieli służb mundurowych uczyniono także cechy osobowościowe, ze szczególnym uwzględnieniem tzw. mrocznej triady osobowości (Paulhus, Williams, 2002) – pojęcia odnoszonego do makiawelizmu, narcyzmu i psychopatii jako wymiarów osobowości. Badania takie prowadzono wśród żołnierzy szwedzkich uczestniczących w misji stabilizacyjnej w Mali, ponownie – wykazując związek pomiędzy ciemną triadą osobowości a ryzykiem występowania zachowań nieetycznych, a także sugerując możliwość przewidywania tego rodzaju zachowań na podstawie identyfikacji określonych cech osobowościowych wśród personelu (Lindén et al., 2019).

Wśród indywidualnych cech mających znaczenie dla ujawniania się nieetycznych zachowań lub postaw bierze się pod uwagę także deficyty o charakterze neurobiologicznym, lub inne uwarunkowania typu biologicznego. W szczególności poddaje się tu analizie zagadnienia agresji (jako analizowane na płaszczyźnie neuropsychologicznej i medycznej, w tym – w odniesieniu do zagadnień zdrowia psychicznego) (Rosell, Siever, 2015; Blanc et al. 2018); wskazuje się także, że na proces podejmowania decyzji etycznych mogą mieć wpływ czynniki *stricte* biologiczne, takie jak zmęczenie oraz deprywacja potrzeby snu (Messervey, Squires, 2021).

Szczególną uwagę badaczy zainteresowanych klinicznymi oraz medycznymi aspektami ryzyka etycznego przykuwają konsekwencje intensywności i częstotliwości ekspozycji personelu na traumy bojowe, zwłaszcza w kontekście badań nad pośredniczą rolą zespołu stresu pourazowego (PTSD) oraz nadmiernego spożywania alkoholu w kontekście jego współwystępowania z PTSD. Metaanalizy rezultatów badań nad uczestnikami misji w Afganistanie i Iraku, prowadzonych przez autorów amerykańskich i brytyjskich okazały się niejednoznaczne, wskazując na umiarkowaną lub istotną rolę PTSD oraz nadmiernej konsumpcji alkoholu na skłonność do agresji i stosowanie przemocy wobec innych (Deirde et al., 2015). Warto jednak dodać, że nie wszyscy badacze zachowań nieetycznych przedkładają znaczenie klinicznej postaci PTSD dla łamania reguł moralnych nad samym faktem bycia świadkiem zbrodni, czy też innych form ekspozycji na obserwowanie śmierci i przemocy zadawanej innym ludziom w kontekście rozumienia traumy lub ekspozycji na traumę jako czynnika ryzyka etycznego (Wilk et al., 2013).

Uwarunkowania strukturalne jako kontekst dla analiz zachowań i postaw nieetycznych

W obszarze naukowych analiz znaczenia uwarunkowań strukturalnych dla ryzyka etycznego w służbach mundurowych kieruje się uwagę ku specyfice oddziaływań instytucji totalnych oraz kultury tych instytucji, do których, w perspektywie Goffmanowskiej socjologii (Goffman 2011), zalicza się m.in. wojsko, policję, służbę więzienną. Według Goffmana instytucja totalna stanowi „miejsce pobytu i pracy znacznej liczby osób znajdujących się w podobnej sytuacji, odciętych na jakiś czas od reszty społeczeństwa i prowadzących sformalizowany tryb życia” (Goffman 2011, s.14), cechując się wysokim stopniem formalizacji, nadzoru i starannie uporządkowaną codziennością. Funkcjonowanie instytucji totalnej obejmuje silne tendencje do zawłaszczania każdej sfery życia jednostek. W takiej instytucji wytwarzane są swoiste kody kulturowe, odwołujące się do specyficznych norm moralnych, systemów wartości i rytuałów. Charakterystyczne dla instytucji totalnych są specyficzne formami socjalizacji adeptów, co jest szczególnie wyraziste w obszarze służb mundurowych (Cockerham, 2003), a także rytuały przejścia. Instytucje te silnie oraz w sposób kompleksowy – poprzez wymóg adaptacji do całej serii zasad – kontrolują zachowanie członków grupy. Warto podkreślić, że sama obecność instytucji totalnych w społeczeństwie jest konieczna, zaś wpływ, jaki wywierają one na jej członków, nie

musi nieuchronnie skłaniać ich do nieetycznych postaw lub zachowań. Jak zauważają Winslow i Barnao, instytucje totalne mają negatywne oddziaływanie wówczas, gdy reprezentują (nie)etyczny klimat kultury organizacyjnej (Winslow 2004; Barnao 2019); funkcjonowanie w ich obszarze może jednak wymuszać na jednostkach postawy silnie konformistyczne, obejmujące także tendencje do rezygnacji z krytycznego myślenia i podporządkowanie się myśleniu zbiorowemu i w tym sensie przyczyniać się do etycznej bezmyślności, która, jak onegdaj sformułowała to Hannah Arendt, stanowi podstawę „banalności zła” (Arendt 1987, s. 408).

Etyczny klimat kultury organizacyjnej odnosi się do niepisanych zasad i norm, które mogą silniej wpływać na świadomość moralną i postępowanie funkcjonariuszy niż oficjalne kodeksy etyczne (VanSandt, C.V., Shepard, J.M. & Zappe, 2006; Shacklock, Manning, Hort, 2013). Niektóre kultury organizacyjne mogą przybierać charakter toksyczny (*toxic workplace*), charakteryzujący się cechami takimi jak:

- Uporczywe wytykanie błędów w celu obniżenia poczucia własnej wartości innej osoby;
- Publiczne zawstydzanie;
- Brak otwartej komunikacji oraz traktowanie komunikacji jako środka do utrzymania władzy i kontroli;
- Ukrywanie informacji lub dostarczanie informacji niepełnych, co wywołuje wśród członków organizacji uczucie niejasności reguł i oczekiwań;
- Niejasne i zmieniające się oczekiwania oraz brak klarowności stosowanych zasad;
- Deficyty współczucia i empatii;
- Ignorowanie sukcesów innych;
- Wykorzystywanie innych dla osobistych korzyści;
- Faworyzowanie i nepotyzm (Kusy, Holloway, 2009).

Czynniki sytuacyjne

Wiele z przytoczonych powyżej spostrzeżeń badawczych wyłoniło się jako rezultat analiz w swoich „laboratoriach etyki służb mundurowych”, jakimi były wojna w Wietnamie oraz działania w Iraku i Afganistanie po 11.09.2001. Między innymi do tych wydarzeń nawiązuje także Zimbardo, analizujący przejawy zła w życiu społecznym, w tym – w obszarze służb mundurowych, i formułujący pytanie o jego przyczyny w nieco osobliwy sposób: „Dlaczego dobrzy ludzie czynią zło?”. Spostrzeżenia Zimbardo odnoszą się bowiem do sytuacji, w której tzw. normalni lu-

dzie – dobrzy uczniowie, studenci z „dobrych domów”, prawowici obywatele, dobrzy rodzice, oddani funkcjonariusze itd., dopuszczają się czynów głęboko nieetycznych, które nierzadko trudno traktować w kategoriach incydentalnych zachowań, wydają się one bowiem niekiedy funkcją zbrodniczych nastawień, utrwalonych postaw czy świadomych zabiegów. Lektura „Efektu Lucyfera” (Zimbardo 2009) wydaje się nasuwać refleksję nad tym, czy aby nie poświęcamy zbyt dużo uwagi indywidualnym motywacjom i charakterystykom „sprawców”, ignorując psychospołeczne konteksty ich czynów i zachowań. W odniesieniu do analiz prowadzonych przez Zimbardo do kontekstów tych, inaczej – czynników sytuacyjnych przyczyniających się do zachowań nieetycznych – zaliczyć można m.in.:

- i. Niezdolność do wyjścia poza narzucone znaczenie doświadczanej sytuacji.** Ma ona miejsce wówczas, gdy ludzie w sposób bezkrytyczny przyjmują narzuconą im definicję rzeczywistości lub sytuacji, w jakiej się znaleźli – może ona być narzucona za sprawą ideologii, struktury oczekiwań wobec pełnionych ról społecznych, struktury nagród bądź też za pośrednictwem eksponowanych wzorców (rzekomo dobrych) praktyk. Siła wpływu sytuacji jest najsilniejsza wówczas, gdy osoba znajduje się w nowych i nieoczekiwanych warunkach, co sprawia, że nie może ona polegać na uprzednio zinterioryzowanych zasadach i normach, a jej oczekiwania wobec przebiegu sytuacji okazują się nietrafne.
- ii. Narzucone reguły, które stają się legalnym i moralnym autorytetem.** Reguły postępowania dostarczone w nowych sytuacjach mogą, co ukazuje Zimbardo, akceptować lub nawet zachęcać do okrucieństwa, sadyzmu, eskalacji instynktów biologicznych. Pomimo tego, że początkowo konieczność przyjęcia nowych reguł może wzbudzać opór, to mechanizmy adaptacyjne, społeczne uczenie się, racjonalizacja i samousprawiedliwianie, a także identyfikacja z „wyższą ideą” (np. dyktowaną przez ideologię) oraz przyjęcie narzuconej definicji sytuacji, i in., prowadzą do adaptacji wobec narzuconych reguł. Poczucie podporządkowania regułom w odczuciu sprawców zwalnia ich z moralnej odpowiedzialności za popełnione czyny, w rezultacie czego, podobnie jak Adolf Eichmann – „byli ludźmi, którzy tylko pozostawali na służbie, nic ponadto”.
- iii. Silna identyfikacja z pełnionymi rolami społecznymi.** Doskonałego przykładu dostarcza tu Zimbardo, przytaczając słowa Hellmana – studenta, który wykazywał się szczególnym okrucieństwem wobec osób odgrywających role osadzonych, podczas gdy odgrywał losowo mu przydzieloną rolę strażnika w trakcie trwania stanfordzkiego eksperymentu więziennego (Zimbardo, Maslach, Haney 2000, ss. 193-237):

„Jak już raz założysz na siebie mundur i dostaniesz rolę, to znaczy pracę, gdzie mówią ci, że twoim zadaniem jest »trzymać tych ludzi w ryzach«, wtedy z pewnością nie jesteś już tą samą osobą, jak wtedy, kiedy jesteś ubrany jak zwykle, i grasz inną rolę. Kiedy już założysz mundur khaki, okulary, weźmiesz pałkę policyjną i odgrywasz swoją rolę, naprawdę stajesz się tą osobą. To jest twój kostium i musisz zachowywać się odpowiednio, gdy masz go na sobie” (Zimbardo 2009, s. 214).

Identyfikacji z pełnionymi rolami społecznymi towarzyszyć może psychologiczny mechanizm segmentacji, polegający na oddzieleniu od siebie równoległe występujących konstelacji psychicznej osoby, w zależności od sytuacji, w jakiej się znajduje. Zimbardo kieruje uwagę na to zjawisko m.in. dzięki przywołaniu przykładu lekarzy-zabójców z formacji SS. Jedną z pełnionych przez nich ról była rola lekarza-uzdrowiciela, oparta na zasadach etyki zawodowej, drugą – kontrastową wobec tej pierwszej – rola „pomocnika przy zabijaniu, co było możliwe dzięki konsensusowi grupowemu, że ich zachowanie było konieczne dla wspólnego dobra” (tamże, s. 236).

- iv. **Poczucie anonimowości** zwiększające tendencję do nieetycznego zachowania. Jest ono intensyfikowane poprzez uniformizowanie wyglądu oraz obecność elementów utajniających tożsamość osoby – np. odbłaskowych okularów, obszernego fartucha, kaptura lub czapki zakrywającej twarz; mogą to być także numery zastępujące imiona i nazwiska, itp. Obecność tych elementów wpływa na zmniejszanie poczucia osobistej odpowiedzialności przez ludzi, których łatwiej skłaniać ich do antyspołecznych zachowań. Poczucie anonimowości, a także „stopień się” z pełnioną lub przydzieloną rolą, może iść w parze ze zjawiskiem deindywidualizacji, które z jednej strony obejmuje ukrycie indywidualnych cech, ale prowadzi także do poczucia „jak gdybyś nie był jedyną w swoim rodzaju osobą, lecz tylko »innym«, niewyróżniającym się niczym i poddawany obróbce przez System, lub gdy ignoruje się twoje istnienie...” (tamże, s. 313).

Deindywidualizacja prowadzi do wytwarzania takiego stanu psychicznego, w którym zachowanie przechodzi pod kontrolę impulsów libidalnych, uaktywniając dążenie do natychmiastowej przyjemności i pobudzając układ limbiczny, w tym ośrodek agresji.

- v. **Aprobata społeczna**, stanowiąca formę psychologicznej nagrody, a zarazem naturalną potrzebę społeczną każdego człowieka;
- vi. **Dehumanizacja ofiar** i towarzyszące jej odłączenie moralne, które wyzwala ją poniżające i okrutne działania wobec osób dehumanizowanych. Jednym

z przejawów dehumanizacji jest wytworzenie obrazu wroga jako nie-człowieka, odmienca, barbarzyńcy, odrębnego gatunku, istoty niosącej zagrożenie, czy też przypisywanie mu „zepsutej tożsamości” (Zob. Keen 1991). Dehumanizacji ofiar towarzyszą mechanizmy odłączenia moralnego, polegające np. na ich obwinianiu za własny los („sami są sobie winni”), odrzuceniu poczucia osobistej odpowiedzialności („C’est la vie”; „bo takie są reguły”) lub stosowanie eufemizmów językowych łagodzących znaczenie zdarzenia (np. określenia militarne typu *collateral damage* lub *friendly fire*¹). W obszarze psychologii moralności dokonano identyfikacji całego repertuaru tego typu sposobów blokowania poczucia winy lub wstydu, służących minimalizowaniu własnej odpowiedzialności i przypisywania jej innym osobom bądź zewnętrznym czynnikom, wskazując, że mogą one stanowić trwałe składniki orientacji amoralnej (Tangney i Dearing, 2002; Żylicz 2010).

Zostały tu przedstawione wybrane aspekty sytuacji sprzyjających wyłonieniu się „efektu Lucyfera” – którym to pojęciem Zimbardo opisuje sytuacyjne przemiany ludzkich postaw i zachowań bądź – podążając za Autorem w sposób bardziej wierny – sytuacyjnych przemian charakteru i ich mechanizmów, wyjaśniających „dlaczego dobrzy ludzie czynią zło”. Jaką zatem lekcję można wyciągnąć z przedstawianych rezultatów badań i analiz?

Po pierwsze, kodyfikacje etyczne bez wątpienia pełnią ważną rolę w zapewnieniu czytelności norm moralnych, reguł i oczekiwań. Nie są jednak wystarczające dla zapewnienia pełnego stosowania etycznych standardów służby, zaś ich rola może stać się marginalna w sytuacji, gdy stojące u ich podstaw wartości obecne są jedynie w sferze deklaracji, zaś obszar praktyk społecznych odbiega od nich w sposób zasadniczy.

Po drugie, znajomość zasad etyki zawodowej nie jest jednoznaczna z ich stosowaniem. Ważną rolę pełnią w tym wypadku uwarunkowania kontekstowe i czynniki sytuacyjne. Dopiero refleksyjne rozumienie tych uwarunkowań, wraz ze znajomością psychospołecznych mechanizmów wyzwalających zachowania nieetyczne, wydaje się stanowić ważny aspekt przygotowania etycznego, a zarazem merytorycznego do pełnienia służby. W tym kontekście edukację etyczną przedstawicieli służb mundurowych należałoby rozumieć raczej jako przygotowanie do podejmowania decyzji

¹ Polskojęzyczne przekłady tych sformułowań w brzmieniu: „straty w ludności cywilnej”; „bratobójczy ogień” nie oddają w tym wypadku stopnia złagodzenia zawartości semantycznej.

etycznych, dostrzegania konfliktów moralnych oraz analizy ryzyka etycznego, rozumianej jako refleksyjne i krytyczne identyfikowanie czynników skłaniających ludzi ku nieetycznym działaniom (w kontekście realizowanej służby), nie zaś jako „przygotowanie” lub „szkolenie” ograniczone do zapoznania się z szeregiem skodyfikowanych reguł moralnych.

Ponieważ w procesie podejmowania decyzji moralnych, stanowiącym podstawę etyczności – jak jest ona rozumiana w perspektywie psychologii moralności – kluczową rolę odgrywa refleksja moralna, zdolność do osądu oraz krytyczne myślenie (Kohlberg 1976, 1984; Żylicz 2010), należy pamiętać, że postępowanie etyczne znajduje ugruntowanie zarówno w zinterioryzowanym systemie wartości jak i procesach rozumowania/refleksji natury intelektualnej, zatem by przygotować ludzi do refleksyjnego podejmowania etycznych decyzji, proponuje się nietradycyjne podejście do edukacji w zakresie etyki, uwzględniającej:

- i. Analizę przypadków – jako realnych lub wymyślonych sytuacji (o wysokim stopniu prawdopodobieństwa), wymagających przygotowania scenariuszy działań, na tle których niezbędne jest podejmowanie decyzji moralnych przez uczestników szkolenia;
- ii. Stosowanie modelu uczenia się opartego na współpracy – angażującego dyskusję grupową i dialogiczne formy podejmowania decyzji przez uczestników szkoleń;
- iii. Integrowanie zagadnień etycznych w interdyscyplinarne ramy szerszych projektów szkoleniowych, obejmujących zarówno zagadnienia praktyczne jak i teoretyczne. Edukacja etyczna nie powinna być sprowadzana do jednego wyizolowanego kursu.

Bibliografia

- Aquino, K., Reed, A., (2002). The self-importance of moral identity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(6), ss. 1423–1440.
- Arendt, H. (1987). *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. NJ: Prentice Hall.
- Barnao, C. (2019). Military Training. Group, Culture, Total Institution, and Torture. *Italian Sociological Review*, 9 (2), ss. 289-304.
- Bigo, D., Tsoukala, A. (red.) (2008). *Terror, insecurity and liberty: Illiberal practices of liberal regimes after 9/11*. London: Routledge.
- Blanc, J.-R. S., Warner, C. H., Ivey, G. W., Messervey, D. L. (2018). Association between unethical battlefield conduct and mental health: Implications for leaders and ethical risk assessments. *Psychology of Violence*, 8(2), ss. 250–258.
- Bradley, J. P., Tymchuk, S. P. (2016). Managing ethical risk in the Canadian Armed Forces. W: S. Belanger, D. Lagace-Roy (red.), *Military operations and the mind: War ethics and soldiers' well-being* (ss. 71-119). Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Berger P., Luckmann T. (1983). *Społeczne tworzenie rzeczywistości*. Warszawa PIW.
- Cockerham, W. C. (2003). The military institution. W: L. T. Reynolds, N. J. Herman-Kinney (red.), *Handbook of Symbolic Interactionism* (ss. 491-510), Walnut Creek, CA: AltaMira Press, CA.
- Goffman, E. (2011). *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*. Gdańsk: GWP.
- Gleiman, A., Gleiman, J.K., (2020). Mentoring in the Military. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 167-168, ss. 59-69.
- Grossman, D. (2014). *On killing: The psychological cost of learning to kill in war and society*. New York: Open Road Media.
- Hannah, S. T., Schaubroeck, J. M., Peng, A. C., Lord, R. G., Trevino, L. K., Kozlowski, S. W. J., Avolio, B. J., Dimotakis, N., Doty, J. (2013). Joint influences of individual and work unit abusive supervision on ethical intentions and behaviors: A moderated mediation model. *Journal of Applied Psychology*, 98, ss. 579–592.
- Hassan, S., Kaur, P., Muchiri, M., Ogbonnaya, Ch., Dhir, A. (2023). Unethical Leadership: Review, Synthesis and Directions for Future Research. *Journal of Business Ethics* 183(2), ss. 511–550.

- Huntsman, J. (2021). Getting to ethical readiness. *Texas National Security Review*,
Pobrane z: <https://warontherocks.com/2021/02/getting-to-ethical-readiness/>.
- Johnson, W., B., Andersen, G., R. (2015). Mentoring in the U.S. Navy: Experiences and Attitudes of Senior Navy Personnel. *Naval War College Review*, 68(3), ss. 76-90.
- Keen, S. (1991). *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination*. San Francisco: Harper & Row.
- Kiosi, E. (2020). The Ancient Greek ἄγος (Agos) and the Warrior Ethos. *International Studies on Military Ethics*, 6, ss. 48-73.
- Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization. W: T. Lickona (red.), *Moral development and behavior: Theory, research and social Issues*. New York: Holt.
- Kohlberg, L. (1984). The psychology of moral development: essays on moral development. San Francisco: Harper and Row.
- Kusy, M. Holloway, E. (2009). *Toxic Workplace: Managing Toxic Personalities and Their Systems of Power*. San Francisco: John Wiley & Sons.
- Lindén, M., Björklund, F., Bäckström, M., Messervey, D., Whetham, D. (2019). A latent core of dark traits explains individual differences in peacekeepers' unethical attitudes and conduct. *Military Psychology*, 31(6), ss. 499–509.
- MacManus, D., Rona, R., Dickson, H., Somaini, G., Fear, N., Wessely, S. (2015). Aggressive and Violent Behavior Among Military Personnel Deployed to Iraq and Afghanistan: Prevalence and Link with Deployment and Combat Exposure. *Epidemiologic Reviews*, 37(1), ss. 196–212.
- Messervey, D. L., Lavergne, K. (2016). *The re-development of the 2014/2015 Defence Ethics Survey. Director General Military Personnel Research and Analysis Scientific Report DRDC-RDDC-2016-R111*. Ottawa, CA: Defence Research and Development.
- Messervey, D.L., Squires, E.C. (2021). Empirical Research on Military Ethical Behaviour. W: Sookermany, A.M. (red.), *Handbook of Military Sciences*. Springer Cham., https://doi.org/10.1007/978-3-030-02866-4_58-1.
- O'Keefe, D. F., Peach, J. M., & Messervey, D. L. (2019). The combined effect of ethical leadership, moral identity, and organizational identification on workplace behavior. *Journal of Leadership Studies*, 13(1), ss. 20–35.
- Olsen, O. K., Eid, J., Johnsen, B. H. (2006). Moral behavior and transformational leadership in Norwegian naval cadets. *Military Psychology*, 18(1), ss. 37–S56.
- Reed, G. (2015). *Tarnished: Toxic Leadership in the U.S. Military*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Rejali, D. (2009). *Torture and democracy*. Princeton: Princeton University Press.

- Rosell, D. R., Siever L.J. (2015). The neurobiology of aggression and violence. *CNS Spectrums*, 20(3), ss. 254–279.
- Shacklock, A., Manning, M., Hort, L. (2013). Self-efficacy as an intervening variable between ethical work climate and decision making. *e-Journal of Social & Behavioral Research in Business*, 4(2), ss. 1–13.
- Sherman, L.W., (1974). *Police Corruption: A Sociological Perspective*. New York: Anchor Press 1974.
- Stork B. F. (2023). Mentorship is a mess. *Military Review*, November-December, Pobrane z: <https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/Nov-Dec-23/Mentorship/Mentorship-UA.pdf>.
- Tangney, J. P., Dearing, R. (2002). *Shame and guilt*. New York: Guilford Press.
- United States Special Operations Command. (2020). United States Special Operations Command Comprehensive Review 2020, January.
- VanSandt, C.V., Shepard, J.M., Zappe, S.M. (2006). An Examination of the Relationship Between Ethical Work Climate and Moral Awareness. *Journal of Business Ethics* 68, ss. 409–432.
- Wilk, J. E., Bliese, P. D., Thomas, J. L., Wood, M. D., McGurk, D., Castro, C. A., Hoge, C. W. (2013). Unethical battlefield conduct reported by soldiers serving in the Iraq war. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 201(4), ss. 259–265.
- Winslow, D. (2004). Misplaced loyalties: The role of military culture in the breakdown of discipline in two peace operations, *Journal of Military and Strategic Studies*, 6(3).
- Zimbardo, P., G. (2009). *Efekt Lucyfera*. Warszawa: PWN.
- Zimbardo, P. G., Maslach, C., Haney, C. (2000). Reflections on the Stanford Prison Experiment: Genesis, transformations, consequences. W: T. Blass, *Obedience to authority: Current Perspectives on the Milgram paradigm* (ss. 193-237). Mahwah, N.J.: Erlbaum.
- Żylicz, P.O. (2010). *Psychologia moralności*. Warszawa: Academica.

